

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 62 no. 1

Deze Mededeling werd in verkorte vorm uitgesproken in de vergadering van de Afdeling Letterkunde, gehouden op 11 mei 1998, als deel van een dubbellezing ter gelegenheid van het 190-jarig bestaan van de Akademie, waarbij gevraagd werd om een vergelijking van de Nederlandse en de Duitse cultuur aan de hand van een bepaald thema.

H. W. VON DER DUNK

Twee historici in hun tijd:
Pieter Geyl en Gerhard Ritter

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, 1999

ISBN 90-6984-248-3

Copyright van deze uitgave © 1999 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Postbus 19121, 1000 GC Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende, behoudens de uitzonderingen bij de wet gesteld

Druk: Casparie Heerhugowaard bv

Het papier van deze uitgave voldoet aan © ISO-norm 9706 (1994) voor permanent houdbaar papier

De vergelijking van twee figuren, een Nederlander en een Duitser, kan een eigen licht werpen op de beide culturen. En twee historici lenen zich daarvoor misschien nog in 't bijzonder omdat historici zich nu eenmaal ambtshalve bezighouden met de nationale beeldvorming terwijl zij zelf tevens kind zijn van hun nationale cultuur. Hun werk en reflectie is *eo ipso* deel van die cultuur en denken over cultuur wil zeggen: denken over wat anderen gedacht hebben, in een oneindige getraptheid uit de diepte van de tijd naar een onzichtbare toekomst. Persoonsvergelijkingen behoren trouwens tot de meest gangbare in de geschiedenis en zijn, uitgesproken of onuitgesproken, zelfs onmisbaar voor ons voorstellingsvermogen. Het denken in paren correspondeert kennelijk heel algemeen met onze tweezijdige constitutie en bevredigt onze daarmee samenhangende esthetische behoefte aan symmetrie. En het besef dat het esthetische element in de wetenschappen een rol speelt, vindt de laatste tijd meer en meer ingang. Des te opmerkelijker is het dat sedert de beroemde *bioi paralleloï* van Plutarchus de consequent doorgevoerde dubbele persoons- en levensbeschrijving als biografisch model nog betrekkelijk weinig navolging heeft gevonden. Eerder leende het minder arbeidsintensieve genre van het essay zich hiervoor. Zo lazen we als studenten de prikkelende vergelijking van Richelieu en Bismarck door de historiografische outsider

Hilaire Belloc. Er is ook de zich op het ambachtelijk vlak bewegende solide studie van J.H. Elliott over Richelieu en Olivares.¹ Toen enkele jaren geleden Alan Bullock zijn prachtige dubbelbiografie over Hitler en Stalin publiceerde, verbaasde men zich, dat niet eerder iemand op zo'n voor de hand liggend idee was gekomen.²

De schroom van de biograaf hangt – afgezien van het praktische bezwaar van een verdubbeling van zijn onderzoek – stellig samen met de verleidelijke en tot op zekere hoogte onmisbare vereenzelviging met zijn held. Die brengt mee dat hij vooral door diens individualiteit en bijzonderheid gegrepen wordt, wat een uitvoerige vergelijking met een ander in de weg staat. Zo'n vergelijking ontnemt de slachtoffers iets van hun onverwisselbare uniciteit. Bovendien kan men zich niet goed met twee figuren tegelijk even intensief identificeren. En historici zijn gewoonlijk huiverig voor een methode die (zoals bij een vergelijking al gauw het geval is) gemakkelijk de persoon uit zijn specifieke omstandigheden losweekt en daarmee uit iets dat deel van de historische figuur uitmaakt. Of zij wijzen die reductie van de geschiedenis tot moleculaire biografische eenheden als bedriegelijke vereenvoudiging af. Toch kan – het behoeft geen betoog – zo'n vergelijking juist ook verschillen, met name nationale verschillen, plastischer belichten. Daarbij gaat het mij hier vooral om twee kwesties: het idee van natie en staat en in verband daarmee de betekenis van het begrip liberalisme.

De twee historici die ik wil behandelen waren allebei tijdens hun leven zeer bekend en gezaghebbend maar spelen momenteel geen enkele rol meer in het wetenschappelijke debat. Ze hebben vermoedelijk nog nooit ergens samen in één zin bij elkaar gestaan en zichzelf zouden er, in weerwil van een wederzijdse achting, nogal van hebben opgekeken. Het gaat om Pieter Geyl en Gerhard Ritter. Uiteraard moet ik beginnen met deze op het eerste gezicht enigszins buitenissige keuze toe te lichten. Wat allereerst opvalt zijn enkele puur uiterlijke, biografisch gegevens: Geyl werd geboren in 1887, Ritter vijf maanden later in 1888 en Geyl stierf in 1966, Ritter zeven maanden later in 1967. Een eigenaardige bijzonderheid is nog dat Ritters laatste openbare optreden en publicatie de herdenking van Geyl voor de *Orden pour le mérite* was, kort voordat een dodelijke ziekte hem zelf trof.³ Ze waren dus tijdgenoten in volmaakte zin en dit biografische oer-

¹ J.H. Elliott, *Richelieu and Olivares*, Cambridge 1984.

² Alan Bullock, *Hitler and Stalin. Parallel lives*, London 1991.

³ G. Ritter, Gedenkworte auf Pieter Geyl. *Orden pour le mérite. Reden und Gedenkworte*, Bd. 8, Heidelberg 1967, p. 79-86.

gegeven – de gelijktijdigheid van hun levens, de veroordeling tot dezelfde generatie en tot getuigen van exact hetzelfde brokstuk geschiedenis – is in elk geval een factor, die we niet *a priori* als totaal irrelevant kunnen wegwuiven.⁴ Beiden groeiden op in het Europa vóór de Eerste Wereldoorlog dat achteraf als periode van veiligheid, orde en stabiele verhoudingen, stabiele wisselkoersen vooral, als *belle époque* in de herinnering is gebleven. Geyl in een vreedzaam neutraal Nederland, waarin men zich geheel kon wijden aan binnenlandse kwesties en daarbij de overtuiging cultiveerde dat men in het meest prijzenswaardige ethisch hoogstaande land van Europa leefde. Ritter in het machtige Duitse keizerrijk, barstend van dynamiek, in het centrum van de Europese machtspolitiek, doordrongen van de uniciteit van de eigen cultuur en speciale historische zending. Maar ook overtuigd dat de anderen, naijverig, zijn macht niet konden aanvaarden.

Het was tevens de periode waarin de geschiedschrijving overall als vanzelfsprekend in dienst stond van de nationale staat en de nationale bewustwording. Zij was gebaseerd op een benadering die als finalistisch historisme kan worden getypeerd: historisme, omdat het streven naar een objectieve onpartijdige en nauwgezet gedocumenteerde voorstelling het vanzelfsprekende wetenschappelijke gebod was. Mensen en handelingen dienden daarvoor te worden beoordeeld vanuit hun eigen tijd. De kans, het veel besproken gevaar, dat dit historisme zou leiden tot een verborgen waardenrelativisme werd daarbij – zij het grotendeels onbewust – opgevangen, doordat de historici als vanzelfsprekend uitgingen van de algehele vooruitgang, het beschavingsproces en doordat ze de wording van hun eigen

⁴ Over Geyl is veel geschreven. Zijn eigen kort 'Levensverhaal' staat in *Pennestrijd over Staat en Historie* (postuum in *Historische Studies* xxvii, Groningen 1971). Verder korte biografische schetsen o.a. bij L.J. Rogier, 'Herdenking van P. Geyl', *Mededelingen Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks* 30: 12, Amsterdam 1967; J.C. Boogman, 'Pieter Geyl 1887-1966', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* xxi, 1966/67, p. 269-277; H.W. von der Dunk, 'Pieter Catarinus Arie Geyl', *Jaarboek Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1971/72, p. 123-135. P. van Hees, 'Pieter Geyl', in A.H. Huussen e.a. (red.), *Historici van de twintigste eeuw*, Utrecht/Antwerpen 1981, p. 144-161.

Voor Ritter zie allereerst de belangrijke inleiding van Klaus Schwabe in Schwabe, Klaus & Rolf Reinhardt, *Gerhard Ritter, ein politischer Historiker in seinen Briefen*, Boppard 1984, p. 170. Voorts Hans-Günther Zmarslik, 'Lebendige Vergangenheit', *Historische Zeitschrift* 207, 55-74; Eberhard Jäckel, 'Gerhard Ritter, ein Historiker in seiner Zeit', in *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 18 (1968), 705-715; Hans-Ulrich Wehler (red.), *Deutsche Historiker* Bd. 1, Göttingen 1971, p. 86-99. Een monografie over Ritter is in voorbereiding. Mondelinge informatie van Klaus Schwabe.

tijdse nationale staat – Nederland, het Duitse Rijk – als natuurlijke uitkomst ervan zagen. Dat proces kreeg daarmee een grootse maat en een verheffende zin, een doel (*finis*).

Geyl en Ritter hadden de voor hun vorming zo beslissende jeugd-, school- en studiejaren achter zich, toen zij als nog betrekkelijk jonge mannen van achter in de twintig de grote ‘Kladderadatsch’ van 1914 beleefden die een einde maakte aan die wereld. Wel had dit voor hen heel andere persoonlijke gevolgen. De Duitser Ritter werd soldaat en maakte de frontverschikkingen mee, waarbij hij herhaaldelijk gewond raakte. De Nederlander Geyl bleef correspondent van de NRC in Londen; ver weg van het moordend vuur maar wél in het hartje van de grote opwindende politiek; buiten de rustige vijver die het neutrale Nederland in vergelijking tot de buurlanden was. Beiden hadden letteren en geschiedenis gestudeerd, Geyl Nederlands en Ritter Germanistiek, maar waren vervolgens geheel bekeerd tot de geschiedenis. Beiden drongen in de loop van het interbellum door tot de bekende historici van hun land en werden er hoogleraar. Geyl na een bijzonder hoogleraarschap in Londen, in 1936 te Utrecht, Ritter in 1924 in Hamburg en in 1925 in Freiburg, en ze namen kort na elkaar afscheid, Ritter in 1956, Geyl (dankzij de toenmalige pensioensgrens van 70 jaar) in 1958.

Tot zover enkele uiterlijke aspecten, maar uiteraard is er meer te melden: beiden waren harde werkers, publiceerden onafgebroken en op een breed terrein, zowel in vaktijdschriften als in dag- en weekbladen en ze behoorden dan ook tot de vruchtbaarste schrijvers onder hun collega’s. De bibliografie van Ritter telt 462 titels, waaronder meerdelige werken, die van Geyl liefst 1046.⁵ Daarbij is het percentage klein strooigoed en publicaties in ‘niet-zuiverwetenschappelijke’ bladen naar verhouding veel groter dan bij zijn Duitse collega. Bovendien bevatten veel artikelen dezelfde kwesties en zijn herhalingsoefeningen of bewerkingen en aanpassingen van eerdere stukken. Dat laatste geldt ook, zij het in mindere mate, voor Ritter. Mijn voorbereidingstijd was te kort om van beiden het totale aantal gedrukte bladzijden te tellen en het kan zeer goed zijn dat Ritter hierbij kampioen is. In elk geval is het aantal buitengewoon hoog. Ik vermeld dat speciaal met het oog op onze huidige jaarrapporten en statistieken voor een ambtelijke evaluatie, en als bewijs dat we zelfs bij de huidige kwaliteitscriteria met tophistorici te maken hebben die hoog

⁵ Voor Geyl zie: P. van Hees, *Bibliografie van P. Geyl*, Groningen 1972. Voor Ritter zie: Klaus Schwabe & Rolf Reinhardt, a.w. p. 775.

zouden scoren. Die productiviteit hangt bij beiden samen met het feit dat ze geen afzijdige kamergeleerden waren doch een onbedwingbare publieke geldingsdrang en neiging tot politiek engagement aan de dag legden. Zij zagen in de historicus het wetenschappelijke geweten van de nationale politiek, wiens werk een didactische betekenis voor zijn land zou moeten hebben. Al komen juist op dit gebied de verschillen in geestelijk klimaat, cultuur, academische mentaliteit en omstandigheden tussen Nederland en Duitsland in de jaren twintig en vooral dertig zo frappant naar voren. Daarover straks meer.

Geyl werd als tegenstander van de bezetter tijdens de oorlog geïnterneerd in Buchenwald en Sint-Michiëlsgestel. Ritter kwam, verdacht van antinazi-activiteiten, in 1944 terecht in Ravensbrück. Het was de ingrijpende confrontatie met de moderne dictatuur die zowel de een als de ander tot een verschuiving van zijn belangstelling en tot intensief nadenken over de grondslagen van zijn vak bracht. Het conventionele praktisch-ambachtelijke werk maakte plaats voor sterkere theoretische reflectie. Voor Ritter begon die confrontatie en dus verschuiving na 1933, voor Geyl na 1940. Beiden waren toen de Tweede Wereldoorlog was afgelopen, als geleerden en hoogleraren met een gevestigde reputatie en grote staat van dienst, achter in de vijftig. Ze hadden dus nog voldoende tijd voor zich, ze bezaten vooral de energie en eerbij om, na die cesuur in hun leven, bij de herbezinning en wederopbouw aan de universiteiten en binnen hun vak een voorname rol te spelen. En beiden waren inderdaad daarbij geducht aanwezig in het historische bedrijf. Ze behoorden in de late jaren veertig en vijftig onbetwist tot de meest gezaghebbende en bekende historici van hun land binnen en buiten vakkringen en ze vergaarden talrijke nationale en internationale onderscheidingen. Die erkenning van hun dominerende positie beheerste ook de toonzetting van de meeste commentaren in pers en vakbladen bij hun dood (respectievelijk in december 1966 en juli 1967). Tenslotte, wat misschien voor een comparatieve beschouwing nog het zwaarst weegt: ze werden in hun land veelal getypeerd en zagen zichzelf eveneens in ruime algemene zin als liberalen; Geyl links-, Ritter uitgesproken rechts-liberaal binnen de nationale context.

Maar beiden deelden ook daarna hetzelfde vreemde lot dat die roem verbazend snel vbleekte. Dat hing direct samen met de cultuurwende in het midden van de jaren zestig, waarbij een nieuwe generatie zich, deels om dezelfde redenen, vierkant van hen afkeerde. Zowel Geyl als Ritter werden zelfs voor een nieuwe generatie onder de historici een negatieve symboolfiguur. Zij belichaamden in de ogen van jongeren een volledig gedateerde en zelfs in menig opzicht verwerpelijke politieke, geestelijke

en methodische positie. Ze waren het voorbeeld van een dubieus nationalisme en conservatisme. Ze heetten ‘rechts’ – zo ongeveer het ernstigste wat in de late jaren zestig en zeventig een intellectueel volgens veel tijdsbewuste progressieven ook binnen het vak kon worden aangewreven! – en ze hielden zich uitsluitend met de traditionele staatkundig-politieke geschiedenis bezig. Als typische historisten waren ze blind voor de maatschappelijke en economische verhoudingen en de aandacht voor bovenpersoonlijke structuren, zoals die vooral door de Franse *Annales*-school werd gepropageerd.

Na dit alles moet tenslotte ook de vraag naar hun onderlinge verhouding worden gesteld. Die was getekend door veel respect en contact-schaarste. Geyls belangstelling koerste hoofdzakelijk rond de Vaderlandse geschiedenis en zijn werk stond daarbij in het teken van zijn romantisch Groot-Nederlandschap, zijn these van een gemeenschappelijk Nederlands-Vlaamse stam op grond van dezelfde taal en hij wijdde zich onvermoeid aan de energieke bestrijding van wat hij de heersende nationale klein-Nederlandse traditie noemde. Behalve zijn onvoltooid hoofdwerk over de *Nederlandse Stam*,⁶ gebeurde dat in een stroom van bundels en polemische artikelen. Daarnaast attaqueerde hij niet minder krachtig de orangistische geschiedschrijving, de verheerlijking van de Oranjes op kosten van hun republikeins-staatsgezinde Hollandse tegenvoeters zoals in *Oranje en Stuart*.⁷ Ook nam hij het, in het verlengde daarvan op voor de patriotten.⁸ Allemaal zaken die nogal ver van Ritters echte interesse en werkterrein lagen. Dat gold niet voor Geyls ten dele ook in het Engels uitgegeven naoorlogse essays op het gebied van de historiografie, waarin hij zijn geloofsbelijdenis als historicus ontvouwde. Het was een positie, waarmee Ritter zich zeer verwant voelde. In het befaamde Toynbee-debat koos hij onvoorwaardelijk de zijde van Geyl.⁹

Ritter van zijn kant was van de aanvang tot het einde van zijn loopbaan volledig geobsedeerd door de overweldigende kwesties van de Duitse geschiedenis waarvan hij zo’n dramatische periode beleefde: Bismarckkrijg en Eerste Wereldoorlog, het schuldvraagstuk van 1914, Pruisische staats-

⁶ *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*, 3 dln., Amsterdam 1930-59.

⁷ *Oranje en Stuart 1641-1672*, Utrecht 1939.

⁸ *De Patriottenbeweging 1780-1787*, Amsterdam 1947; ‘De Bataafse revolutie’, in *Studies en Strijdschriften*, Groningen 1958.

⁹ Vgl. zijn bespreking van Geyl, ‘Die Diskussion ohne Ende’, *Historische Zeitschrift* 188: 83, 1959.

traditie en militarisme, continuïteit en discontinuïteit en natuurlijk tenslotte de Hitler-catastrofe en de kwestie van oorzaken en verantwoording van die desastreuze ontwikkeling. Afgezien van een studie over de late scholastiek¹⁰ heeft vrijwel alles, ook een studie over macht en moraal naar aanleiding van Machiavelli en Morus¹¹, betrekking op Duitsland in engere of ruimere zin, zoals zijn boeken over Luther, Frederik de Grote, Stein, het Schlieffen-plan¹², het vraagstuk van de macht¹³, de Duitse kwestie en Europa¹⁴ en zijn meerdelig opus magnum over het militarisme getiteld *Staatskunst und Kriegshandwerk*.¹⁵ Daarbij deed hij zich kennen als een overtuigd verdediger van de klein-Duitse Pruisisch-protestantse traditie en van het rijk van Bismarck. Hij bestreed met kracht de katholieke en de Groot-Duitse richting. Hier dus een grappige omkering: de Groot-Nederlander Geyl, die zich evident in oppositie bevond tot de heersende klein-Nederlandse richting en de klein-Duitser Ritter die vanuit de heersende klein-Duitse Pruisische school de oppositionele Groot-Duitse afwees! Als Geyl een Duitser zou zijn geweest (het vergt enige fantasie om zich dat voor te stellen) had hij in dit opzicht met zijn taalcriterium vermoedelijk vierkant tegenover Ritter en diens staatscriterium gestaan.

Ritters problemen en onderwerpen hielden Geyl hooguit indirect bezig voor zover Duitsland nu eenmaal, en zeker vanaf 1940, ook Nederlanders in hoge mate aanging. Van huis uit was hij meer thuis in de Engelse geschiedenis en cultuur en hij onderhield nog sedert zijn lange Londense periode veel persoonlijke relaties met Engelse collega's. De Duitse academische wereld was hem weinig vertrouwd. De ontwikkelingen aldaar vanaf 1933 nodigden ook bepaald niet uit tot innige contacten. Wat hij van Ritters werk precies kende weet ik niet, al was zijn belezenheid breed. In elk geval

¹⁰ 'Via antiqua und via moderna auf den deutschen Universitäten des 15. Jahrhunderts', in *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse* 7, Heidelberg 1922; *Die Heidelberger Universität. Ein Stück deutscher Geschichte Bd. 1, Das Mittelalter 1386-1508*, Heidelberg 1936.

¹¹ *Machtstaat und Utopie. Vom Streit um die Dämonie der Macht seit Machiavelli und Morus*, München 1940.

¹² *Luther, Gestalt und Symbol*, München 1925; *Friedrich der Grosse, Ein historisches Profil*, Leipzig 1936; *Stein, Eine politische Biographie*, 2 dln., Stuttgart 1931; *Der Schlieffenplan: Kritik eines Mythos*, München 1956.

¹³ Vgl. o.a. *Die Dämonie der Macht. Bewerking van Machtstreit u. Utopie*, München 1948; *Vom sittlichen Problem der Macht*, Bern 1948.

¹⁴ *Europa und die deutsche Frage*, München 1948.

¹⁵ *Staatskunst und Kriegshandwerk*, 3 dln., München 1954-1964.

was hij zeer onder de indruk van diens boek over Carl Goerdeler, één van de leidende figuren van de samenzwering tegen Hitler van 20 juli 1944, dat in 1954 was verschenen.¹⁶ Ritter, die zelf nauwe relaties met Goerdeler en zijn kring had onderhouden, tekende hier als een van de eersten een op betrouwbare documentatie plus persoonlijke kennis gebaseerd beeld van de Duitse oppositie. Geyl had zich al lang daarvoor, dadelijk na het einde van de oorlog, gekeerd tegen de algemeen ook hier in Nederland heersende opvatting van een Duitse collectieve schuld; een op zich zelf psychologisch begrijpelijke reactie, waarbij alle woede over het regime van de bezetter, de frustraties en het diepere onbehagen over het eigen gedrag samenvloeiden. Geyl, fervent antinazi en daarvoor tijdens de bezetting met gevangenschap en ontheffing uit zijn ambt bestraft, onderscheidde zich in die afstandelijke opstelling opmerkelijk van de meerderheid. Hij bleef daarbij volkomen trouw aan zijn opvattingen als historicus, die steeds de rijkdom, grilligheid en toevalsfactor van de historische ontwikkeling had beklemtoond en die niets moest hebben van de 'systeem-bouwers', die het verleden in het keurslijf van hun zelfgeconstrueerde schemata wilden persen. Juist zijn naoorlogse periode stond in het teken van die geschiedtheoretische kwestie (de term 'geschiedtheorie' alleen verfoeide hij) en van zijn polemieken met Toynbee en Romein. Hij kwam daardoor niet in de verleiding om met die sociologische of macro-historische verklaringen te werken, die zo gemakkelijk als geleerde dekmantel voor en sublimering van zeer emotionele alledaagse vriend- en vijandbeelden kunnen fungeren. Hij had dan ook niet de neiging, toen gaandeweg na 1945 meer over het Duitse verzet bekend werd, om dit als een achteraf opgeblazen zaak en heroïsche mythologisering af te doen. De veroordeling van een heel volk noemde hij een onhistorische houding.¹⁷ Juist vanuit zijn eigen nationaal bewustzijn accepteerde hij ook het nationale bewustzijn bij anderen als natuurlijk. Men heeft hem een nationalist genoemd vanuit een ideologisch antinationalisme dat evenwel daarom veel intoleranter was omdat het met een doctrinaire maat te werk ging. Het is moeilijk om in stilte niet de vraag te stellen, hoeverlen van degenen die lang na dato, in de jaren zestig en zeventig, hier als fiere antifascisten paradeerden en alsmaar waarschuwden voor een herlevend nazisme in Duitsland, zich tijdens de bezetting zo zouden hebben opge-

¹⁶ *Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung*, Stuttgart 1954. Recensie van Geyl herdrukt in *Figuren en Problemen II*, p. 20, Amsterdam 1964.

¹⁷ Openingscollege 1945, in *Historicus in de tijd*, Utrecht 1954. Ook in P. Geyl, *Verzamelde Opstellen*, dl. 3, p. 21-28, Utrecht 1978.

steld als de door hen als 'rechts' en 'nationalistisch' uitgemaakte Geyl.

In elk geval bleef zijn houding voor Ritter niet onopgemerkt. Vanaf 1945 had die heel zijn ziel verpand aan een hartstochtelijk verweer tegen de ook door gerenommeerde buitenlandse historici verkondigde these van de collectief-schuld van het Duitse volk en de neiging om heel de Duitse geschiedenis als dwaalweg en aanloop tot het nationaal-socialisme te zien. Geen wonder dat Geyl, die inmiddels vooral door zijn debat met Toynbee een wereldwijde reputatie had verworven, door Ritter hier dankbaar als waardevolle kroongetuige werd begroet. Geyls kwalificatie (in een later artikel) van Hitlers verschijning als 'een speling der historie', een ongelukzalig toeval dus, moest Ritter uit het hart gegrepen zijn en kan worden gelezen als een lapidaire samenvatting van diens met nadruk verkondigde discontinuïteitstheze.¹⁸ Hitler betekende volgens die these een breuk in de Duitse geschiedenis, waarvan de wortels elders gezocht moesten worden. Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat vooral Geyls wijze en genuanceerde houding inzake Duitsland voor Ritter en anderen destijds de ware reden was om hem de prestigieuze *Pour le mérite*-prijs te verschaffen, aangezien hij verder voor dit Duitse gezelschap toch vooral een grote naam moet zijn geweest.¹⁹

Nu heb ik Ritter niet persoonlijk gekend, Geyl daarentegen zeer goed. Bij de boeiende lectuur van Ritters brieven frappeerde mij nog een andere overeenkomst: hij was een al even onstuitbaar brievenschrijver en zijn enorme correspondentie bevat dankzij zijn intensieve engagement een brok politieke en vooral academische geschiedenis en discussie, waardoor ze een wonderbaarlijke evenknie is van de Nederlandse correspondentie van Geyl.²⁰ Er rijst uit die honderden bladzijden een in menig opzicht verwante geest op: strijdbaar, zelfverzekerd, gelijkhebberig, soms genadeloos en hard in zijn oordeel over het wetenschappelijke werk van anderen als zij de normen van behoorlijk ambachtelijk werk in zijn ogen hebben

¹⁸ Die these komt in tal van naoorlogse publicaties van Ritter naar voren. Ik noem slechts *Lebendige Vergangenheit. Beiträge zur historischen Selbstbesinnung*, Leipzig 1944; *Geschichte als Bildungsmacht. Ein Beitrag zur historisch-politischen Neubestimmung*, Stuttgart 1946; *Europa und die deutsche Frage*, zie noot 14. Verder ook Schwabe, a.w. brief 153, p. 445, aan G.P. Gooch over de continuïteitstheze bij A.J.P. Taylor. Ook zijn belangrijke rede 'Gegenwärtige Lage und Zukunftsaufgaben Deutscher Geschichtswissenschaft', in *Historische Zeitschrift* 170 (1950), 1-22. Eveneens zijn *Gedenkworte auf P. Geyl*, zie noot 3.

¹⁹ Ritter zinspeelt daar ook zijdelings op in zijn *Gedenkworte*, zie noot 3.

²⁰ Voor Ritter een brievenselectie bij K. Schwabe a.w. Voor Geyl zie P. van Hees & A.W. Willemsen, *Geyl en Vlaanderen*, 3 dln., Antwerpen 1973-75; P. van Hees & G. Puchinger, *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, 5 dln., Baarn 1975.

geschonden. Maar hij maakt zich er nooit gemakkelijk vanaf en komt altijd met geharnaste argumenten. Dat hij daarbij extra heftig reageert, wanneer de strekking niet met zijn visie strookt, is niets bijzonders. Maar hij hanteert daarbij ook methodologische argumenten, waar het in wezen om politiek-tendentiële zaken gaat. En dat was in hoge mate karakteristiek voor zijn generatie Duitse historici. Het vloeide voort uit het vakethos dat een strikte scheiding maakte tussen politiek en wetenschap. In Ritters generatie ging dat echter gepaard met een vanzelfsprekend conservatief-etatistische instelling. Daardoor beschouwden de historici die instelling als voorwaarde voor objectiviteit. Ritter is een schoolvoorbeeld van die verwisseling: als exponent van de wetenschappelijke stand hanteert men dan ook niet het politieke maar het methodologische wapen om opponenten te vloeren. Daarin onderscheidde zich de polemist Ritter van de polemist Geyl en het is een onderscheid dat met de andere academische traditie samenhangt. De Duitse historicus moet afstand houden tot de journalist, maar ook tot de literaire essayist, die evenmin *au sérieux* genomen wordt. Ze vallen in een andere beroepsklasse. De Nederlandse historiografie – en dat geldt zeker voor Geyl – lijkt in dat opzicht meer op de Engelse, waar de vermenging van wetenschap en essayistiek en vooral de expliciete erkenning dat men altijd vanuit een politieke standplaats te werk gaat, geen taboe is. De lange parlementaire traditie had dat gelegitimeerd. Bovendien... een lichte toets geeft aan dat men de betrekkelijkheid van de eigen optiek door heeft en tevens duidt het op een zekere superioriteit ten aanzien van de stof. Ritter blijft altijd leraar, gedisciplineerd, pedant, doodernstig, geheel humorloos. Geyl is meer essayist, temperamentvol ofschoon tevens met de statige allure van de grand seigneur of de Hollandse regent. Hij treedt op als Clio's vriend en adviseur waar Ritter eerder op haar boekhouder lijkt. Niet minder dan Geyl was Ritter er op gebrand om altijd het laatste woord te behouden. Critici van zijn werk krijgen uitgebreide schoolmeesterlijke tikken. Zelfs positieve recensenten blijken het hem moeilijk helemaal naar de zin te kunnen maken of zijn intenties echt te hebben begrepen. Bij dat alles etaleert hij niettemin een enorme feitenkennis en belezenheid. Zijn brieven veranderen soms in doorwrochte colleges. Ook hier onderscheidt zijn stijl zich van de spontane en frontale directheid waarmee Geyl zijn opponenten placht neer te sabelen. Ritters geestelijk keurslijf is veel enger en strenger. Hij houdt ook bij alles de professorale toga aan die Geyl dan ongeduldig afgooit.

Bij die opmerkelijke parallellen van meer biografische, persoonlijke en wetenschappelijk-positionele aard springen anderzijds ook verschillen in het oog. Die zijn niet los te denken van de verschillen tussen Nederland

en Duitsland. Ik heb al een verschil in stijl en academische traditie genoemd. Omdat Geyl en Ritter geëngageerde politieke historici waren en voor beiden 'geschiedenis' in de eerste plaats inhield de politieke staatkundige ontwikkelingen en wederwaardigheden, zijn hun ideeën over staat en natie van doorslaggevend belang. Beiden voelden zich juist als historicus gedwongen en in zekere zin verplicht om van hun wetenschappelijke inzichten te getuigen als actief burger en patriot. Aan hun professie ontleenden zij het recht om dat te doen omdat zij er zich bewust van waren dat in de actualiteit voortdurend, nu eens sterker dan weer gedempter het verleden meedreunt. Politiek zonder dat besef, zonder oog voor die historische dimensie lijkt op een rijdende autobus met geblindeerde ramen. Geyl had het over 'geschiedenis als medespeler' om die binding aan te geven. Ritter noemde het de taak van de historicus om de bodem waarop alle politiek rust te onderzoeken, als bijdrage tot haar worsteling met de actualiteit. De historicus dus als een gids ook voor het heden omdat hij de gids voor het verleden is. Ik beken dat ik hier even aarzel: natuurlijk waren zij veel te zeer historicus om niet te weten dat alle gebeuren als zodanig onherhaalbaar is en dat alleen simpele zielen geloven dat de historie 'lessen', in de zin van recepten voor het *Nu* bevat. Maar dat zij een onvervangbare steun en waarde betekent voor onze oriëntatie, daarover verschillen ze niet van mening met elke historicus die geen totaal éénogige detailhandelaar is. Mijn aarzeling hangt er echter vooral mee samen dat hun politiek engagement en neiging om zich niet te beperken tot de studeerkamer minder het resultaat van een rationele overweging was dan gewoon van hun persoonlijke sterke expressiedrang. Dat geldt voor het gros van alle publicisten, welke rationalisaties men daarvoor dan ook verder bedenkt. Daarnaast beschouwden beiden de historicus als volkspedagoog zoals in de negentiende eeuw toen de geschiedschrijving, in dienst van de natie en het nationale bewustzijn, het verleden in grote verhalen voor de erudiete burgerij uitbeeldde. Vanzelf concentreerde de aandacht zich daarbij op de statengeschiedenis en de politiek, toen die laatste voor de geëmancipeerde of nog emanciperende middenklassen meer en meer toegankelijk werd. Maar ook als zij meenden dat de geschiedwetenschap in dienst behoorde te staan van het algemeen belang dan hielden Geyl zowel als Ritter daarbij vanzelfsprekend evenzeer vast aan het ideaal van objectiviteit en zakelijke rationaliteit als *conditio sine qua non* van historische wetenschap. In dat opzicht weken zij niet af van de heersende axioma's van wetenschappelijke geschiedschrijving. Tussen het objectiviteitsideaal en de didactische functie van de historicus in dienst van zijn land zagen zij evenmin als de meeste tijdgenoten een onoplosbare

tegenstelling. Aan de nationale staat als referentiekader ontleenden zij evengoed als de meeste anderen onwillekeurig ook hun objectiviteitsstandaard en hun vraagrichting. Ofschoon Geyl later echte objectiviteit onbereikbaar noemde, achtte hij het streven ernaar onmisbaar en liet zich er verder niet door ontmoedigen. Andere uitlatingen wijzen er echter op dat hij, evenals Ritter, uiteindelijk van een naïef realisme uitging, van een vaste historische waarheid en een geleidelijke progressie wat ons vermogen betreft om die te onthullen!

De professionalisering, het specialistendom en daarmee de afstand tussen vakhistoricus en buitenstaander waren in Duitsland – in de loop van de 19e eeuw toonaangevend op het gebied van de geesteswetenschappen en ook van de moderne wetenschappelijke geschiedbeoefening – het verst voortgeschreden. Dat had veel te maken met de zo veel grotere omvang van het universitaire bedrijf en dus het enorm veel grotere aantal historici vergeleken bij Nederland. Maar het had ook alles te maken met de andere positie van de burger ten aanzien van de staat en met de nadrukkelijker scheiding van sferen, ten eerste tussen vakman en leek en ten tweede tussen het politieke en het culturele domein. Ook in dat opzicht leek de Nederlandse politieke cultuur veel meer op de Angelsaksische en de daar vrij gangbare bemoeienis van de intelligentsia met de politiek dankzij een lange liberale parlementaire traditie. Die ontwikkeling was in Duitsland nu juist vanaf 1848 en vooral in het Bismarck-tijdperk afgeremd of omgebogen. Vandaar de later veel geciteerde hartekreet van de oude Mommsen in zijn testament dat een actief staatsburgerschap in het Duitse keizerrijk onmogelijk was geworden. Ongetwijfeld vervulde het in Duitsland zo hoog opgevoerde prestatie-ethos, het respect voor de vakman, de academicus, een compensatorische functie. De keerzijde van diens prestige was dat hij geacht werd zich bij zijn leest te houden. Het versterkte een eigen academische taal als zichtbaar herkenningsteken van de vakman; doorwrocht, geleerd, met uitbanning van alle impressionisme. Tegelijkertijd bevestigde het de genoemde etatistische conservatieve basisinstelling bij de academici: een politiserende historicus diende prudent te zijn want hij bevond zich op vreemd terrein. Vooral diende hij afstand te bewaren tot de onserieuze journalistiek. Een gebod dat de Nederlandse historicus minder kende. Diens taal stond dicht bij het gewone beschaafde taalgebruik. Het zoëven genoemde veel grotere percentage publicaties buiten de vakbladen om in de bibliografie van Geyl, vergeleken bij die van Ritter, is dan ook geen toeval. De Duitse academicus schreef niet voor een breed publiek. Ritter was hier in feite hoogst ambivalent. Hij

hield vast aan de norm van een volstrekt autonome objectieve wetenschap; gescheiden van het alledaagse leven met zijn hartstochten en partijdigheden, geheel in de Duitse Rankeaanse traditie. Tegelijkertijd echter moest het resultaat in dienst staan van zijn volk; hetgeen logischerwijs de vraagstellingen aan banden legt en met taboezones omgeeft. Dit probleem heeft hij nooit ten volle onder ogen willen zien. Als het ambachtelijke werk goed was gedaan, meende hij, was daarmee ook de hoogst denkbare graad van objectiviteit verzekerd.

De Hollander Geyl kwam uit een onkerkelijk liberaal milieu en bleef religieus agnosticus. Met Godsvoorstellungen en Hiernamaals had hij nooit zichtbare problemen:

'Let stark eternity heed its own self and you, enjoy your day and when death calls, then quietly obey', zoals hij schreef.

In zijn jeugd was hij getuige van een hernieuwd Nederlands zelfvertrouwen na de eeuwwende, zoals dat tot uiting kwam in het bekende devies om het land 'hoog op te stuwen in de vaart der volkeren'. Een expansief cultuur-ethisch missionarisme, de Nederlandse variant van buitenlands nationalisme, was daaraan niet vreemd; ofschoon zich dat in Nederland allereerst op koloniaal vlak uitte. Ordinair machtsexpansionisme lag nu eenmaal buiten het bereik van een klein Europees land. Ik herinner hier aan het verbondenheidsgevoel met de Zuidafrikaanse Boeren op grond van ras en geloof. Bij Geyl leidde dat, eerst door zijn contacten met de Vlaamse beweging, vervolgens vooral door zijn lange Londense verblijf, tot een sterk ontwikkeld nationaal bewustzijn van oorspronkelijk vooral culturele aard. Bewondering voor de Tachtigers en literaire neigingen waren daar niet vreemd aan. Zijn Groot-Nederlanderschap en stamconceptie waren een romantische uitloper van dat bewustzijn waarbij hij feitelijk van de taal uitging bij zijn voorstelling van de Nederlandse wezenskern. Al maakte hij terdege een onderscheid tussen die wezenskern, de stam, en de natie; de laatste meer het politieke product van de historie. Hij bleef op dit punt altijd onduidelijk, hetgeen hem ook herhaaldelijk is verweten. De diepere reden was vermoedelijk dat hij er niet uitkwam; een probleem dat hem overigens niet veel hoofdpijn bezorgde. Daarvoor was hij te weinig filosofisch en vooral te weinig theoretisch aangelegd en hij maakte op ingenieuze wijze van die zwakte een deugd, door zijn geschut altijd trefzeker te richten op de achilleshiel van andermans sluitende theorieën. Aansluiting van Vlaanderen bij Nederland en ontbinding van België was stellig zijn ideaal en de logische consequentie van zijn stamconceptie. Maar dat wil niet zeggen dat hij ook metterdaad actief

daarvoor ijverde als ‘agent’ van een Nederlands imperialisme, zoals hem wel is aangewezen.²¹ Hij was realist genoeg om – afgezien misschien van een korte periode rond de Eerste Wereldoorlog – het utopische van zo’n idee in te zien en hij verwachtte van politieke agitatie alleen een averechts effect. Hij was ook niet blind voor de gevolgen van de eeuwenlange scheuring tussen Noord en Zuid ten aanzien van cultuur en mentaliteit, al heeft hij die anderzijds wel onderschat. Dat er iets wrong tussen zijn culturele Nederlandse stam en de reële politieke Nederlandse natie was wellicht ook de diepste oorzaak dat hij zijn hoofdwerk niet voltooide. Toch hebben de naoorlogse ontwikkelingen hem op geheel andere wijze in het gelijk gesteld. België, in zijn ogen altijd een kunstmatig gedrocht, is geen eenheidsstaat meer. Niemand betoont zich weliswaar vandaag nog een aanhanger van een Groot-Nederlandse stamconceptie want romantisch-volkse denkbeelden zijn, zeker onder intellectuelen, tot gedateerd en besmet gedachtengoed verklaard. Maar wie kan in ernst ontkennen dat de diepgaande Vlaams-Waalse tegenstelling en de recente culturele toenaderingspogingen tussen Nederland en Vlaanderen volstrekt ondenkbaar en onverklaarbaar blijven zonder de geweldige betekenis van de taalfactor als cultuurfactor? Blindheid voor het vanzelfsprekende is niets nieuws. Evenmin, dat men de profeten graag in de ban doet om vervolgens hun voorspelling op grond van andere termen en onder een wat andere vlag te verwerklijken. Geyl was, wat dit culturele romantisch-volkse nationalisme aangaat, uitgesproken onhollands en in zoverre bepaald geen representatieve vertegenwoordiger van een Nederlands natiebeseft.²² Het blijkt ten overvloede uit de met een lichte spot gemengde afwijzing die zijn stamthese hier altijd ten deel viel. Dat verklaart ook dat niemand in Nederland tot nog toe aan Geyls vooruitziende blik op België heeft willen herinneren.

Heel anders ligt dat met zijn republicanisme en liberalisme. Daarin vooral herkennen we de Hollander in de historisch oorspronkelijke zin:

²¹ Bovenal door de Leuvense historicus Lode Wils. Vgl. nog diens afscheidsbundel *Vlaanderen, België, Groot-Nederland. Mythe en Geschiedenis*, Leuven z.j., speciaal p. 262 en p. 292.

²² Dit lijkt in strijd met mijn stuk ‘Grootnederlandse gedachte – geen tic van excentrieke heren’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97, 207; een reactie op P.B.M. Blaas, ‘Gerretson en Geyl: de doolhof der Grootnederlandse gedachte’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97, 37. Ik heb daar echter slechts gewezen op het feit dat een vaag volksdiets-denken in de jaren twintig en dertig in bepaalde kringen in Nederland terdege aansloeg, maar heb niet willen ontkennen, dat het bepaald niet tot de traditionele en dominante opvatting kan worden gerekend.

op de bres voor zijn particularistische rechten en onafhankelijkheid tegenover absolutistische aanspraken, centralistisch gezag, dynastieke mythologie! Anti-etatistisch in die zin, dat de staat er is om de individuele en maatschappelijke vrijheden en belangen te garanderen en om de maatschappij bij elkaar te houden. Hij had een dienende instrumentele taak. In die betekenis, als breidel voor persoonlijk-absolutistische machtsambities en als verwijzing naar de soevereiniteit van de staten-colleges, had het woord een positieve betekenis in de oude benaming 'staatsgezind' tegenover 'prinsgezind'. Aan Geyls rehabilitatie van de staatsgezinden lag een anticentralistisch zowel premodern als parlementair-liberaal staatsbegrip ten grondslag. Politiek was voor hem – in klassiek-liberale geest – zaak van de hele ontwikkelde burgerij. De Nederlandse samenleving werd minder door het prestatie-ethos en ontzag voor de vakspecialist getekend dan door ieders religieuze en wereldbeschouwelijke gezindheid, het traditionele pluralisme. Aangezien het inmiddels constitutioneel getemde koningschap van de Oranjes met een liberaal bestel zonder veel problemen te rijmen viel, had Geyl daar ook verder geen moeite mee. Maar zijn uitgesproken historisch anti-orangisme en republicanisme hing samen met dit liberalisme: liberalisme niet alleen als de leer van de individuele vrijheid, maar ook als leer van religieuze tolerantie en geloof in de rede. Het orangisme met zijn protestants-dynastische halo en elk soort leiderschapsmystiek was voor hem daarom irrationalistische humbug. Het eigenaardige was dat zijn Groot-Nederlands romanticisme allerm minst in de lijn van de nuchtere Hollandse regenten, de staatsgezinden lag en historisch veeleer bij de politiek van sommige Oranjes aansloot. In de oude republikeinse staatsvorm waardeerde hij echter de grondslag voor een modern verlicht en tolerant burgerlijk bestel, waarin de geesten zich in open discussie met elkaar konden meten. Nederland representeerde naast Engeland daarmee het liberale parlementarisme en de westerse cultuurwaarden. Personen en partijen stonden voor Geyl dan ook altijd in de focus van zijn belangstelling; minder om hun persoonlijke eigenaardigheden dan als exponenten van standpunten want het psychologische labyrint interesseerde hem eigenlijk weinig. Voor hem was de mens gelijk aan zijn mening en zoals hij zich in de politieke arena manifesteerde, een *homo opiniosus*. Geschiedenis was de permanente confrontatie van machtstegenstellingen als uitvloeisel van opinies en denkbeelden. Daarmee bouwde hij (onbewust) een scenerie, waarin hij zelf als medespeler kon optreden. Hij mengde zich als geschiedschrijver in die debatten – instemmend, afkeurend, begrijpend, berispelend, ironisch soms; onverschillig of hij met 16e, 17e of 18e-eeuwers te maken had. Dat verleent zijn stijl en beschrijvingen enerzijds

de grote levendigheid, vaart en betrokkenheid. De lezer wordt ooggetuige. Anderzijds houdt het als logische keerzijde een merkwaardig gebrek aan afstand in; ook als Geyl de historische omstandigheden en de afstand consciëntieus tracht mee te wegen. Zijn grote verwijt aan de kerkvader van de Whig-historiografie, Macaulay was juist dat de Engelsman dat verzuimde.²³

Tegenover het culturele en volkse natie-idee van Geyl treft het uitgesproken machtspolitieke etatistische natie-idee van Ritter. De staat van Bismarck was de vanzelfsprekende orde, waarbinnen zijn generatie opgroeide en dat bleef voor Ritter de maat voor de ontwikkeling. Geschiedschrijving zonder dat referentiekader van de Duitse nationale staat was en bleef voor hem zonder zin. Daarbij richtte de Duitse geschiedschrijving in het kielzog van Ranke zich primair op het buitenlandse beleid. Dat kwam tot uiting in het bekende axioma van het 'Primat der Außenpolitik'. Het weerspiegelde de problematiek van het keizerrijk dat aan Bismarcks diplomatie zijn ontstaan te danken had en in het hart van de Europese machts tegenstellingen lag. Daarmee werd de aandacht afgeleid van de interne verhoudingen, hetgeen de conservatieve kritiekloze opstelling bij het gilde ten aanzien van de staat bevorderde.

Ritter, zoon van een dominee, was en bleef daarnaast zijn hele leven lang gelovig luthers. Hij was evenzeer een voorbeeld van die bekende nauwe symbiose van protestantisme en Duits-Pruisisch nationalisme als Geyl dat was voor Hollands republicanisme en liberalisme. De een daarbij gelovig christen, de ander agnosticus. Ook Ritter beschouwde zich evenwel als liberaal en hij werd herhaaldelijk als zodanig gekwalificeerd, onder andere in denigrerende zin door de nationaal-socialisten. Niets is kenmerkender voor de zo andere betekenis van het liberalisme en die term binnen de Duitse context; ook als we de nazi-typologie als een hoofdstuk apart beschouwen. Ritter werd onder invloed van zijn leraar Hermann Oncken aanhanger van de nationaal-liberalen. Dat wil dus zeggen van die brede rechts-liberale stroming die, onder de overweldigende indruk van Bismarck, het liberale beginsel feitelijk aan het nationale, de sterke eenheids-gedachte, had ondergeschikt. De erfenis van 1848 was hierbij versmald tot het idee van de neutrale rechtsstaat die daarnaast vooral de belangen van groot-bourgeoisie tegenover conservatieven, Junker en protectionistische agrariërs veiligstelde. Ritter contrasteerde dit Duitse liberalisme scherp

²³ Maar niet ten onrechte heeft F.C. Gerretson Geyl de Nederlandse Macaulay genoemd: *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, dl. v, p. 204, Baarn 1981.

met het westers-Angelsaksische, dat ook het Nederlandse was: de autoritaire staat, hoog boven de partijen als beschermer van orde, geestelijke vrijheid en sociale rechtvaardigheid, was voor hem – geheel in Pruisisch-hegeliaanse geest – een eigen quasi-metafysische grootheid. Het Duitse vrijheidsbegrip noemde hij opbouwend, want etatistisch, het westerse afbrekend, want het staatsgezag ondermijnend. Vanwaar dat autoritaire staatsgezag, dat voor Ritter nooit ter discussie stond? Dat idee gaat niet alleen terug op het hegelianisme maar ook op het daarachter liggende lutheranisme. Ritter zelf heeft op het eind, toen hij iets meer oog had gekregen voor de negatieve kanten, quasi ter verdediging ervan de late eenwording beklemtoond. Ongetwijfeld een belangrijk element. Die viel in de 19e eeuw samen met de emancipatie van de burgerij. De eenheidsstaat was niet vanzelfsprekend zoals in de westerse landen. Hij werd als bijzonder kostbare historische verworvenheid na eeuwen van versplintering door die burgerij gehuldigd. De staat was een garantie voor de eenheid, een functie die hij voor Nederland niet bezat. Daar was hij eerder een garantie voor behoud van de pluralistische samenleving en historisch gezien een republikeinse confederatie voor het behoud van de gewestelijke vrijheden. Maar dat sacrosancte staatsidee in Duitsland had zijn wortels al in het absolutisme van de landsheer, die vaderfiguur en stadhouder Gods op aarde. Het lutheranisme had daarbij voor die religieuze wijding gezorgd. In en na de Verlichting gleed die aura gaandeweg van de vorst naar de staat.

De bloei en macht van die staat, het keizerrijk, gaf Duitse historici tot 1914/1918 geen reden om te twifelen aan de rechtvaardigheid van het historische proces. Toen het echter slecht ging met die staat hadden zij, en ook Ritter, hun begrijpelijke moeilijkheden met zo'n theodicee. Hij viel onder de indruk van Duitslands nederlagen en morele catastrofe in toenemende mate weer terug op het oude radikale lutherse onderscheid tussen de verloren wereld, het aardse rijk en het hemelse van de *deus absconditus*, de ondoorgrondelijke majesteit. Als historicus had men uitsluitend te maken met het eerste. Toch kon hij nooit afstand doen van een staatsidee dat nog die hegeliaanse, in laatste instantie dus lutherse inslag vertoonde. Die staat was 'liberaal' omdat hij de rechtsgelijkheid en de vrijheid garandeerde. Vrijheid evenwel niet in westers-individualistische zin, want dat hield groen licht in voor anarchie en massaheerschappij. Bij dat typisch Duitse vrijheidsidee moeten we ons een mengsel voorstellen van de corporatistische en communale vrijheden uit het oude Rijk, die ook bij de Pruisische hervormers van 1813 een rol speelden, met de vrijheid van de verlichte, aan hoge ethische normen beantwoordende mens, zoals de

Duitse idealisten die hadden ontworpen. Op een wat concretere noemer gebracht: Kant, Fichte en Vom Stein waren de kroongetuigen van die niet-atomistisch-individualistische vrijheid. De onuitroeibare zweverigheid van die voorstelling, die uit een verheven utopistisch mensbeeld resulteert, is er ook debet aan dat ze altijd een idee bleef en dat de nadere precisering ervan en vooral de afbakening ten aanzien van het Westen op een spel met edele woorden uitloopt. Het was in elk geval een staatsbegrip dat mijlen ver verwijderd lag van het Nederlands-westerse omdat het evenzeer op het vorstelijke absolutisme en centralisme teruggaat als het Nederlandse op de republikeinse confederatie met haar anti-absolutisme, oligarchie en verdeling van de macht! En niet minder geldt dat dus voor het begrip 'liberaal' zoals Ritter dat verstond in vergelijking met Geyl.

Feitelijk kwam het neer op een aanvaarding van de status quo van het keizerrijk. De ervaring van de Eerste Wereldoorlog en de Duitse nederlaag bracht daarin een allerpijnlijkste verandering, zoals voor heel zijn generatie. En zoals heel zijn generatie werd Ritter diep en blijvend door de frontervaring getekend. Het leidde tot die politisering van zijn historisch werk. De natuurlijke orde, die ook voor de geschiedwetenschap in het keizerrijk een vrije quasi-apolitieke ruimte had gereserveerd, was immers verstoord. Ritter had de extreme nationalist en annexionisten voor 1918 altijd bekritiseerd. De militaristische kastengeest van het officierscorps stuitte hem tegen de borst en hij bewonderde de gematigde Bethmann Hollweg. Maar de vrede van Versailles was voor hem, evenals voor de overweldigende meerderheid van zijn landgenoten, een ongehoord schandaal en hij beschouwde het als de voornaamste taak en plicht juist van een Duitse historicus om de these van de Duitse schuld te weerleggen. Voor de Republiek van Weimar kon hij niet warm lopen en anders dan de 26 jaar oudere Meinecke werd hij niet van 'Herzensmonarchist' een 'Vernunftrepublikaner', zoals al zijn leerling Klaus Schwabe in de voortreffelijke levensschets van zijn leermeester heeft geschreven.²⁴ Daarbij past dan ook helemaal dat voor hem volop de befaamde tegenstelling tussen Duitsland en het Westen gold, die hij in zijn liberalismebegrip toegespitst onder woorden bracht. Het was de rond 1914 opgekomen eerste versie van de Duitse 'Sonderweg'. In zijn afkeer van de parlementaire democratie kwam een vaste conservatieve topos naar voren: de heftige afkeer van de moderne massamens, de verwerping van elke egalitaire tendens en vanzelfsprekend een afgrijzen jegens communisme en revolutie.

²⁴ Klaus Schwabe & Rolf Reinhardt, a.w.

Daarbij hebben nationalisme en lutheranisme elkaar alleen maar versterkt. We komen in elk geval vrijwel alle destijds gangbare en overbekende antiwesterse standaardideeën in zijn publicaties tegen tot ver na de Tweede Wereldoorlog. Hij bleef echter steeds nuchter, kritisch ten aanzien van chauvinistische heethoofden en altijd strevend naar degelijke empirische onderbouwing van zijn visie.

Wederom is een vergelijking met Geyl verleidelijk: die moest evenmin iets hebben van revolutie en egalitaire tendenties – ‘radicale doordrijving’ zoals hij het placht te noemen – noch in heden noch in verleden. Hij koos altijd partij voor de gematigden, voor het midden. Daarin kan men een zowel zeer Nederlands als ook Angelsaksisch pragmatisme herkennen; een scepsis ten aanzien van politiek die meer gebaseerd is op ideeën dan op beginselen. Voor de Nederlander kon echter de parlementaire partijdemocratie geen bedenkelijke glijbaan naar de chaos zijn en het spook van de ongetemde massa was hem vreemd. Die massa was hier dankzij een lange pluralistische traditie verzuild, in segmenten verdeeld en getemd. De Nederlandse pluralistische maatschappijconceptie stond lijnrecht tegenover de Duitse holistische; historisch resultaat van het Absolutisme.

Ritters werk tijdens het interbellum werd beheerst door de verdediging van die eigen Duitse staats- en cultuurtraditie en van de poging om haar een ethisch fundament te verschaffen. In dat raam past dan ook zijn confrontatie van een continentaal realisme dat in Machiavelli, met een Angelsaksisch utopisme dat in Morus zijn exponent vond. Het Engelse parlementarisme, de eigen Anglo-Amerikaanse symbiose tussen pragmatisme en idealisme, bleef hem altijd vreemd en ook hierbij openbaart zich de grote afstand tussen de continentaal georiënteerde Duitse en de Nederlandse historicus, die veel meer met dat Angelsaksische moralistische pragmatisme gemeen heeft. Het waren de grote persoonlijkheden, zij die hun stempel op de Duitse geschiedenis hadden gedrukt, die Ritter allereerst aantrokken om de problematiek van staatsmacht, ethos, politieke en sociale ordening te demonstreren. Niet als fictieve medespeler (zoals Geyl) maar eerder met ontzag; zij het zeker niet kritiekloos of hagiografisch. In dat opzicht maakte hij het de echte verheerlijkers van de nationale geschiedenis allerminst naar de zin, hoezeer hij ook altijd weer geneigd is als echte Rankeaan en lutheraan om in het succes van een Frederik of Bismarck een hogere rechtvaardiging, een theodicee te bespeuren. Daarin zeer anders dan Geyl, bij wie historisch verloop en rechtvaardiging allerminst samenvallen. Zijn hele stamidee berust op die tegenstelling.

Ritter, nuchter conservatief-liberaal en gelovig christen met zijn diep

zittende bismarckiaanse antipathie jegens massa en massabewegingen, zag in het nationaal-socialisme een uiterst bedenkelijk symptoom van modern nihilisme en hordenmentaliteit. Zijn moeilijkheid was die van veel conservatieve nationalistinnen dat herstel van Duitslands macht, revisie van Versailles en ook de vervanging van de democratie door een sterke staat op zichzelf geheel met hun verlangens strookten. Het heeft velen tot aanhangers of meelopers van Hitler gemaakt. Er is terecht op gewezen dat juist Ritters fixatie op de staat en het buitenlandse beleid – de Rankeaanse traditie van het ‘Primat der Außenpolitik’ – hem extra ontvankelijk maakte voor Hitlers triomfen op dat terrein.²⁵ Die juichte hij geestdriftig toe; inclusief de Anschluss. Dat laatste was een teken, dat hij onder de indruk van het succes ook bereid was om zijn klein-Duitse beginselen bij te stellen. Hij ontkwam niet aan de beruchte tendens van het Duitse historisme om in het succes een historische noodzaak en dus een rechtvaardiging te zien. Ja, zijn wetenschappelijke gebod om te begrijpen, hield altijd het zoeken naar een hogere zin en een deïficatie van de feiten in. Tenminste als die niet botsten met zijn nationalisme. Niettemin, behalve zijn christendom en zijn verknochtheid aan een op vaste morele beginselen rustende rechtsstaat – hoe autoritair ook –, was het ook de wetenschapper die zich verzette tegen een primitieve nazificatie van zijn vak, waarbij objectiviteit en historische waarheid als nutteloze oude ballast van tafel werden geveegd. Dat hij gebukt is gegaan onder de censuur en de toenemende barbarisering, dat hij er een aanslag in zag op wat voor hem het mooiste en waardevolste van de Duitse traditie was, staat buiten kijf. Onbetwist is ook zijn toenemende geïnvolveerdheid in geheime conservatief-oppositionele kringen, al bleef hij buiten het directe actieve verzet, zoals de samenzwering van 20 juli.

Het blijkt voor een generatie die in een veilige democratie is opgegroeid altijd moeilijk om zich in te denken in de positie van wetenschappers binnen een totalitaire dictatuur. Wie niet uit zijn ambt wilde worden gegooid, moest – zeker als historicus – geregeld meehuilen met de bruine wolven. Bij de vergelijking met de bezetting hier en de weigering van zo velen om te tekenen of lid te worden van de Cultuurkamer, mag niet worden vergeten dat het een verschil blijft of men met een vijandige bezetter in een oorlog of met het eigen bewind te maken heeft. Het is te gemakkelijk om vandaag uitsluitend verontwaardigd sporen van dat gehuil te citeren ten bewijze van een verkeerde gezindheid en de rechtlijnige

²⁵ Eberhard Jäckel, ‘Gerhard Ritter. Ein Historiker in seiner Zeit’, in *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1967, p. 705.

moralistische maatstaf van een vrije samenleving te hanteren. De enigen die daar moreel toe gerechtigd zijn, zijn de daadwerkelijke toenmalige verzetsstrijders. Een regime dat op leugens berust dwingt iedereen uit zelfbehoud tot leugens of tot verzet. Ritter heeft ongetwijfeld, zoals ook veel anderen, de mogelijkheden om als onafhankelijk wetenschapper te werken overschat. Zijn drang om te blijven publiceren was doorslaggevend. Toch leidde zijn houding ertoe dat hem herhaaldelijk restricties werden opgelegd. Hij gold als onbetrouwbaar. Maar om te kunnen publiceren heeft hij anderzijds buigingen voor het regime gemaakt. Zijn loftuiting op de nationale Duitse waarden was soms dermate sofistich en dubbelzinnig verpakt dat men er zowel een verkapte distantiëring als een bijval voor het Derde Rijk uit kon halen. Daardoor werd het effect opgeheven, zo het al niet averechts werkte. Hypersubtiliteiten worden inefficiënt. De goede lezer kon dan wel tussen de regels lezen, de verkeerde las nu eenmaal de regels en trok zijn tegengestelde conclusies. Ook de alibiwaarde achteraf wordt dubieus omdat alles bij een tegengestelde historische afloop altijd andersom kan worden geduid. Aan Ritters aversie van het nazidom valt weliswaar niet te twifelen; nog afgezien van zijn contacten met de Goerdeler-groep en een gevangenschap, waarbij hij misschien door het oog van de naald kroop. Toch sloeg zijn eigen broer de plank niet mis toen hij hem later verweet dat hij *per se* tot het einde ook moest blijven publiceren als het niet anders kon 'dan zo'. Er zijn overtuigender voorbeelden van distantie. In zijn latere verongelijkte en wat larmoyante verweer tegen de kritiek heeft hij de betekenis van zijn oppositie wel wat geaccentueerd. Hij vermocht nooit werkelijk te zien dat de staatsverheerlijking van het conservatieve Duitse burgerdom Hitlers succes heeft begunstigd en dat één van de wortels van het nationaal-socialisme, zij het zeker niet de enige, ook in zijn eigen geestelijk land van herkomst was gelegen.

Zijn gezag na de oorlog hangt ermee samen dat deze gerenommeerde vertegenwoordiger van de conservatieve nationaal-liberale Duitse school zich desalniettemin als antinazi kon legitimeren. Zoals gezegd stond zijn naoorlogse werk bovenal in het teken van de weerlegging van de theorie dat de Duitse geschiedenis één grote dwaalweg voorstelde van Luther via Frederik de Grote en Bismarck tot Hitler; een theorie die in het geallieerde kamp door bekende historici werd verkondigd.²⁶ De oorsprong van het nationaal-socialisme lag volgens Ritter niet in Pruisen maar bij

²⁶ Bijv. A.J.P. Taylor, *The Course of German History*, London 1946.

Rousseau en de moderne genivelleerde massademocratie, die de sluizen had geopend voor demagogie en tomeloze machtsdriften. Een genealogie die ook van heel andere, in elk opzicht onverdachte zijde werd ontdekt door de Israëliische historicus Talmon. Ook Hannah Arendt wees op de lange wortels van het totalitarisme, die tot de Franse revolutie teruglopen. Hoezeer bij Ritter ook de apologetische impuls de doorslag gaf, alleen stond en staat hij allermint met deze opvatting, die ook vandaag haar belang niet heeft verloren; al vormt die genealogie slechts één streng in de zo complexe wordingsgeschiedenis. Later erkende hij dat. Ook Geyl, die na de oorlog de bestrijding van dat andere totalitaire systeem in Moskou de voornaamste taak voor westerse intellectuelen vond, toonde zich onder de indruk van Talmons boek.²⁷ Een nadere behandeling van dat vraagstuk valt buiten dit bestek. Dat het simplistisch en tamelijk onzinnig is om globaal de hele Duitse geschiedenis als afwijking te beschouwen, uitmondend in de shoah, is sedert decennia geen punt voor serieuze discussie meer. Al kan die voorstelling uit het kinderstadium van de historiografische verwerking, mits in een retorisch effectvolle bestseller verpakt, altijd weer onder het brede publiek het nodige stof doen opwarrelen. Minstens even eenzijdig en scheef is de versmalling van de oorzakenreeks tot Rousseau en de Franse revolutie, waarbij het Duitse verleden buiten het zoeklicht valt. Bij Ritter was dat laatste het geval: Hitler is vreemde import. De Duitsers moeten na de catastrofe hun weg terugvinden naar de ware nationale traditie. Zo alleen kunnen zij weer het vereiste zelfvertrouwen herwinnen; zonder dat is geen toekomst en gezond volksbestaan denkbaar. Frederik de Grote en Bismarck blijven voor hem daarbij normatieve grootheden. Dat is zijn boodschap. Daaruit bleek dat hij nog steeds vreemd en wantrouwend stond tegenover het westerse democratiemodel maar bovenal dat heel zijn denken en werk, ondanks meer reserves, in dienst stond van een Duitse natie die in de Bismarck-staat haar ware vorm en bestemming had gevonden. Zonder dat Duitsland, verloor de realiteit voor hem elke zin. Dat sloot niet uit dat hij de koers van Adenauer, zij het met reserves en meer met het verstand dan met het hart, als de voorlopig enig mogelijke zag. Hij werd een 'Vernunft-Adenaueriaan'. Maar hij kante zich gedecideerd tegen stromingen in de geschiedwetenschap die Europa of, met duidelijk katholieke boventonen, het christelijke avondland als alternatief kader en als toekomstige richtlijn

²⁷ Vgl. J.L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, London 1952. Bespreking van Geyl in *Franse Figuren*, Amsterdam 1959, p. 22.

voor de Duitse historiografie propageerden. De Pruisisch-protestantse klein-Duitse traditie bleef voor hem, ook na de val van het Hitlerrijk, het enig ware kompas voor de geschiedschrijver.

Het wekt dan ook geen verbazing dat toen de historicus Fritz Fischer in 1961 zijn geruchtmakende boek publiceerde, waarin hij (op grond van een vracht nieuwe documenten) opnieuw Duitsland tot voornaamste schuldige voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog bestempelde, Ritter diep geraakt was.²⁸ Fischers werk betekende voor hem een directe aanslag op zijn hele historische credo en nauwelijks minder dan nationale laster. In de ongemeen verhitte controverse die de komende jaren de Duitse geschiedwetenschap verscheurde, werd Ritter de meest verbitterde tegenstander van Fischer.²⁹ Het was niet alleen een onoverbrugbaar conflict tussen de conservatieve nationalist en de zelfkritische ethische revisionist die Fischer was, het was ook het generatieconflict tussen de oude frontstrijder en de jongere collega, die die binding niet kende. Fischer had – daar heeft Schwabe terecht op gewezen – Ritters existentiële fundament ondermijnd, die voorstelling van een onoverbrugbaar antagonisme tussen pruisendom en nazidom, Bismarck en Hitler. Ritter had als nationalist het nazisme verworpen. Zijn verdediging van het Duitsland van 1914 en zijn veroordeling van het Duitsland van 1939 werden door Fischer indirect als misplaatst gezien en hij schilderde die tegenstelling als schijn tegenstelling af. Dat Ritter zich in dat gevecht liet meeslepen tot een kleingeestige boycotactie tegen Fischer toont de grens aan waar de wetenschapper Ritter omslaat in de opgewonden partijman en patriot, die het politieke effect vooropstelt. Fischer immers zou de germanofobie in het buitenland in de kaart spelen.

Het gaat hier natuurlijk om een basisprobleem van alle geschiedwetenschap want die grens van ons objectiviteitsstreven is er voor iedereen. De uitkomst van historisch onderzoek moet voor ons aanvaardbaar blijven; temeer omdat elke uitkomst haar uitwerking heeft. Ritters onvermogen om dát te zien, zijn pretentie, zijn oprechte geloof op grond van zuiver zakelijk-objectief onderzoek Fischer te hebben weerlegd, onthult de al genoemde achilleshiel van zijn historisme, van zijn wetenschapsfilosofie, die deze verstrengeling van het objectiviteitscriterium met de existentiële bodemlaag van de historicus ontkende. Er is een interessante

²⁸ Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf 1961.

²⁹ Vgl. G. Ritter, 'Eine neue Kriegsschuldthese?' Zu Fritz Fischers Buch *Griff nach der Weltmacht*, *Historische Zeitschrift* 194, 646-668. Daarnaast is dl. 3 van *Staatskunst und Kriegshandwerk*, zie noot 14, voornamelijk tot een anti-Fischer uitgegroeid.

briefwisseling met Meinecke uit 1936, waar Ritter zich verzet tegen het waarheidsrelativisme van het historisme, zoals Meinecke dat in zijn beroemde werk zojuist had ontworpen.³⁰ Dat kwam er immers op neer dat elk historisch verschijnsel (en dus ook elke figuur) uitsluitend vanuit zijn eigen tijd en eigen normen diende te worden gemeten. Nu was Ritter zelf feitelijk een aanhanger van dat historistische credo. Herhaaldelijk had hij de hebbelijkheid om te zeer vanuit eigentijdse normen te oordelen en te veroordelen, buitengewoon fel en verontwaardigd als onwetenschappelijk bekritiseerd.³¹ Maar tegenover de volledige politisering van de geschiedwetenschap in dienst van de nationaal-socialistische doctrine in het Derde Rijk, werd het geloof aan vaste boventijdse normen, aan een objectieve waarheid voor hem een onmisbaar ethisch gebod. Voor de gelovige christen Ritter moet de voor hem zichtbare waarheid overeenkomen met de absolute goddelijke waarheid. Hij bekent dat hij anders niet zou kunnen leven. De humanist Meinecke antwoordt dat zich de absolute waarheid toch niet anders kan openbaren dan in door de menselijke subjectiviteit geconditioneerde historische vormen. Zeer diepe en natuurlijk ook psychologisch bepaalde tegenstelling tussen absolutistisch en relativerend denken! Geyl stond in dit opzicht, zoals uit diverse uitlatingen over het objectiviteitsvraagstuk valt op te maken, dichterbij Meinecke. Hij aanvaardde in beginsel de subjectiviteit van elk historisch oordeel. Hij had als ongelovige geen behoefte aan een goddelijke schouderklop om zich strijdlustig in te zetten voor zijn politieke overtuiging en voor wat hij juist en nodig achtte. Trouwens, waar bleef de discussie, die zuurstof waarin hij ademde en die bovendien inherent was aan het parlementaire systeem en de pluralistische maatschappij, zoals die in het Westen, ook in Nederland was gegroeid, als er een zichtbare uniforme waarheid bestond! Het menselijke onvermogen tot definitieve inzichten is de bodem van alle energie en geestelijke productiviteit. Maar als onfilosofisch aangelegde geest heeft hij dit vraagstuk ook nooit zo scherp gesteld, hoeven te stellen als Ritter. Die was weliswaar evenmin een filosoof maar hier mag dan weer het verschil van cultuur en samenleving niet worden genegeerd: zowel de sterker abstract-filosofisch gerichte Duitse denktrant vergeleken bij de

³⁰ Schwabe, a.w. p. 307. Fr. Meinecke, 'Die Entstehung des Historismus', in *Werke* III, München 1959.

³¹ Onder andere in zijn vernietigend oordeel over de zeer kritische studie van de jonge Eckhart Kehr over Vom Stein. Vgl. Schwabe p. 236. Overigens een voorbeeld van een ideologisch-politieke controversie, die hij met methodologische middelen uitvocht, want Kehrs kritiek beschadigde nationale grootheden.

pragmatisch-theologische Nederlandse, als vooral de meedogenloze uitdaging van de dictatuur aan de wetenschap. Doordat die principiële uitdaging in Nederland hooguit tijdens de bezetting als onderdeel van een vijandige onderdrukking kwam, kon ze ook gemakkelijker als wezensvreemd worden geweerd. Psychologisch blijft Ritters felle reactie op de Fischer-these natuurlijk begrijpelijk.

Niettemin bleef hij niet geheel ongevoelig voor de ingrijpende klimaatverandering die zich in Europa maar bovenal in de Duitse Bondsrepubliek voltrok. De verrassende herrijzenis uit het puin verzachtte tenslotte ietwat zijn oude aversie jegens het parlementarisme *à l'anglaise*. Hij zag ook sterker de schaduwen in het nationale verleden en hij bleek bereid om, als de bronnen overtuigend waren, zijn oordeel bij te stellen; hoe zwaar hem dat ook viel. Hier toonde hij wetenschappelijke integriteit; ook als hij uiteraard niet de vaste omheiningen kon doorbreken die zijn generatie en denken hadden bepaald. Die eerlijkheid dwong hem ook om regelmatig oudere stukken te herschrijven. Ofschoon verre van geruststellend was de Adenauerstaat in elk geval geen doublure van de rampzalige Weimarrepubliek. Blijkbaar werkte de democratie ook in Duitsland een klein beetje. Wat niet wegneemt dat voor Ritter de Europese integratie een hersenspinsel bleef en nooit een vervanging van de nationale staat kon wezen. En hier wederom kwam zijn standpunt aardig overeen met dat van Geyl.

Geyls nationaal bewustzijn had zich van dat van Ritter – nog afgezien van alle reeds genoemde verschillen – ook onderscheiden door het fundamentele gegeven dat een kleine mogendheid vanzelf zijn ambities anders moet formuleren en inkleden dan een grote. Ritter maakte twee enorme nederlagen en een catastrofale ontsparing van zijn vaderland mee. Dat stelde hem ook voor veel ingrijpender problemen dan Geyl. Het Nederland van 1945 was internationaal en machtspolitiek gezien hetzelfde als het Nederland van 1900. Ongetwijfeld was er bij Geyl een verschuiving, waardoor hij, ook ten gevolge van de Koude Oorlog, nationaal-Nederlandse waarden nu meer als algemeen Westerse waarden beschouwde. Nederlands sterkere integratie in de westers-Atlantische wereld werd zo ook heel natuurlijk in Geyls denken gereflecteerd. Maar de gedachte van een uniforme Europese eenheidsworst was hem een gruwel en van begin af aan hamerde hij op de betekenis van de nationale volkeren, waaraan Europa zijn charme en rijkdom ontleende. Van een opgaan van de Nederlandse aard en cultuur in zo'n supranationaal Europa moest hij evenmin iets hebben als Ritter met betrekking tot Duitsland.

In de jaren zestig tekende zich inmiddels al een zichtbare vervreem-

ding af tussen beide bejaarde coryfeeën en de nieuwe ontwikkelingen binnen de geschiedwetenschap, de invloed van de sociologie en vooral de snelle opmars van de sociaal-economische en structuralistische richting. Zowel Geyl als Ritter moesten daar weinig van hebben.³² Voor beiden, hierin vrij normale vertegenwoordigers van hun generatie, lag zoals al gezegd de essentie van de geschiedenis in de politieke en staatkundige verhoudingen en het was de gebeurtenissenreeks, die voor beiden de belangrijkste toegang vormde tot inzicht in het verleden. Al realiseerden zij zich theoretisch dat de economische en sociale verhoudingen nooit mochten worden genegeerd. Bij Geyl speelde in die aversie misschien halfbewust mee zijn wantrouwen tegen abstracte constructies die de rijkdom van het verleden in schema's ('structuren' genoemd) wilden persen evenals het feit dat het strijdperk van de meningen en partijen, dat hem speciaal boeide en waaraan hij als geëngageerd verteller deelnam, hierbij uit het zicht verdween. De structuralist immers beziet deze dingen door een verkleinglas. De verteller wordt analyst. Voor Ritter kwam daar nog de verdenking bij, dat een te sterke sociaal-economische oriëntatie de eerste stap naar het marxisme zou kunnen betekenen. Een verdenking die van begin af aan in Duitsland op de sociale geschiedenis had gerust en die misschien ook Geyl niet helemaal vreemd was. Het was dan ook niet uitsluitend een zuiver wetenschappelijke kwestie van methode, een confrontatie tussen een door politiek engagement getemperd historisme en een structuralisme. Die methode hing ten nauwste samen met de visie op de geschiedenis en de daaraan verbonden politieke standplaats.

In hoofdzaak liepen de culturele ontwikkelingen in de jaren zestig en zeventig in Nederland en de Bondsrepubliek parallel. Een generatie, die de oorlog als kind of jeugdige had meegemaakt was opgerukt en begon het stempel van haar eigen ervaringen op de geschiedwetenschap te drukken, al was de zichtbare inzet in beide landen niet dezelfde, ofschoon ook hierbij een verwantschap in het oog springt. Overal ging het om maatschappelijke vernieuwing, om verzet tegen het paternalistische bestel en de representanten van het verleden. En dus ook om hun beeld van het verleden. De afrekening ermee hield in de Bondsrepubliek, die met de generaties van het Derde Rijk te maken had, daarom alleen een veel ingrijpender existentiële confrontatie in. Het in Duitsland nog onnoemelijk dieper gewortelde historisme met zijn discutabele gelijkstelling van objectiviteit en inleving door identificatie met het verleden, was geen erg

³² Vgl. bijv. de brief van Ritter aan F. Braudel. Schwabe, a.w. p. 532/33.

geschikte methode voor zo'n kritische afrekening. Structuralisme en neo-positivisme kwamen hier veel beter aan tegemoet.³³ Zij boden verklaringsmogelijkheden, waarbij macro-historische ontwikkelingslijnen en verbanden zichtbaar gemaakt konden worden, die niet werden vertroebeld door onverklaarbare toevalligheden. Tevens leenden zij zich beter voor een brede maatschappelijke analyse, die behulpzaam was bij de democratiseringsdrang. Dat gold ook wel voor Nederland. Maar daarvoor hoefde men hier niet een dermate geheiligde en met het nationale zelfbeeld eng vergroeide traditie afbreken.

Die nieuwe richting nam de stelling over van een negatieve Duitse afwijking van de westerse ontwikkeling, een 'Sonderweg'. Daarmee mikte ze ook met name op de kern van Ritters hele werk, die zo'n 'Sonderweg' als iets waardevols had verdedigd. Historist, conservatief, nationalist, onverbeterlijk apologeet van dat Duitsland, dat in het Derde Rijk was uitgemond... het was voldoende om zich grondig van hem af te keren! Zoals gezegd onderging Geyl een soortgelijk lot en zelfs op grond van soortgelijke kwalificaties. Waarbij uiteraard het geweldige verschil niet uit het oog mag worden verloren: de Nederlandse traditie en historiografie had nooit een antiwesters stempel gedragen en juist Geyl had als geen tweede die Nederlands-westerse traditie en waarden verdedigd; hierbij de volstrekte antipode van een Ritter. Een contrast, dat zij zich vermoedelijk geen van tweeën zo realiseerden. Als zeer linkse kringen Geyl een typische koudeoorlogsmentaliteit en gedateerd nationalisme verweten, dan ging het hier niet om een pro- of contra-parlementaire democratie maar om een ander veel radikaler democratie-idee en zelfs om een kritiek van die westerse waarden, die bij de neo-marxisten tot een omslag in totalitair denken leidde. Het betrof hier echter vooral een botsing van wetenschapsopvatting. In Duitsland kreeg diezelfde botsing er een indringende politieke dimensie bij. Daar vond men vanaf de jaren zestig, dankzij die nieuwe oriëntatie pas mentaal de aansluiting bij het Westen. De opmars van de structuralistische en sociale geschiedenis kan er als duidelijke afspiegeling worden gezien van een nieuw democratisch bewustzijn en een westerse oriëntatie van de Duitse maatschappij. In dat opzicht was de breuk met het oudere historisme juist in Duitsland, waar het zo'n eigenaardig verbond

³³ Vgl. Bernd Faulenbach, 'Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 1981, 29. Verder: Ernst Schulz (red.), *Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem zweiten Weltkrieg*, München 1989. Hierin speciaal: W. Schulze, p. 1-38 en de 'Schlussbetrachtungen', p. 273.

met het autoritaire staatsidee had aangegaan, ook bevrijdend en ver-ruimend.

Historici plegen niet erg vriendelijk om te gaan met hun onmiddellijke voorgangers. Net als nieuwe boeken verdwijnen ze in verhoogd tempo in de ramsj. Werken van Geyl zullen alleen nog door bepaalde specialisten worden geraadpleegd. Voor Ritter geldt hetzelfde. De huidige generatie kent hooguit hun namen. Zij heeft moeite de zin van al die met zoveel passie en inzet behandelde kwesties te begrijpen: Klein- of Groot-Nederlands, staatsgezind of prinsgezind... het lijken halfverteerde botten in de steenlagen van de historiografie waar je geamuseerd naar kunt kijken door de structuralistische bril, maar die je polsslag niet verhogen. En in Ritters worsteling met begrippen als macht en ethos en nationale waarden, bovenal in zijn emotionele moederbinding met Duitsland als staat en natie, dat onmisbaar zou zijn als het enige kompas voor Duitse geschiedbeoefening, zal de huidige generatie zich al evenmin herkennen.

Tussen haar en het werk van die coryfeeën van weleer, die zo intensief historici in hun tijd waren en wilden zijn, ligt een heel gebergte van andere vragen en studies die op een andere stijl en opvatting van het vak berusten. Daar hebben de technologische maatschappij en haar analytisch-abstractere denktrant, haar pre-occupatie met kwantiteiten een onmiskenbaar stempel op gedrukt. Ook voor veel historici werd werkelijkheid synoniem met al wat tel- en meetbaar is. Zij probeerden echter vooral de sociologie een steviger empirisch-historische grondslag te geven en veel van wat sindsdien is gepubliceerd is een historisch-sociologische symbiose. Het vocabularium, de metaforen van de ingenieur vervingen die van de bioloog. De utilitaristische behoefte aan efficiëntie heeft impressionisme en behagelijke wijdlopiegheid verbannen en de jongeren afgericht om met scherpe reductionistische begrippen en theses het verleden te lijf te gaan.

Maar we beginnen ons inmiddels alweer zichtbaar van die heuvelrug te verwijderen. Het narrativisme heeft de terugkeer van het verhaal een weg gebaad. De globalisering heeft de belangstelling voor de nationale tradities gewekt. De persoon is teruggekeerd in de geschiedenis. Biografieën en egodocumenten zijn populair. En hoe verder weg dat gebergte schuift en zelf historie wordt, des te meer kan ook wat daarachter lag weer aan een nieuwe generatie zichtbaar worden. Ook in het rijk der gestorvenen heerst zo permanente beweging. In de geschiedenis heeft nog niemand het laatste woord gehad.